

Rapport 2023:30

Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning

Hällestads kyrka i snöstorm

- schaktning för bergvärme

L2012:9054

Hällestads kyrkogård (Hällestad 3:1)

Hällestads socken

Finspångs kommun

Östergötlands län

Ann-Charlott Feldt

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM

Tekniska och administrativa uppgifter

Fastighet	Hällestad 3:1 (Hällestad kyrkogård)
Socken	Hällestad
Kommun	Finspång
Län och landskap	Östergötland
Fornlämning	L2012:9054
Koordinatsystem	SWEREF 99TM
Höjdsystem	RH 2000
Mätteknik	RTK-GPS
Typ av undersökning	Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
Lst dnr	431-3606-2022
Lst handläggare	Caroline Eriksson
ÖM dnr	0011/23
ÖM projektnummer	002145
KMR uppdragsnummer	202300161
Uppdragsgivare	Länsstyrelsen Östergötland
Kostnadsansvarig	Finspångs församling
Projektledare	Ann-Charlott Feldt
Biträdande projektledare	-
Personal	-
Rapportansvarig	Ann-Charlott Feldt
Fältarbete/fältarbetstid	2023-03-29
Totalt undersöktes	Ca 77 löpmetrar
Foto	Ja
Fynd	Tillvaratogs ej
Analys	Nej
ÖM Intrasis nr	-
Grafik	Ann-Charlott Feldt
Renritning	-
Grafisk form	Lasse Norr

Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands museum.
Upphovsrätt: om inget annat anges gäller Creative Commons licens CC BY.
Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se>

Hällestads kyrka i snöstorm

- schaktning för bergvärme

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Områdesbeskrivning.....	4
Syfte och frågeställningar.....	6
Metod.....	7
Undersökningresultat.....	8
Referenser	10
Bilaga 1. Schakttabell.....	12

*Omslagsbild: Hällestads kyrka vid undersökningstillfället, sedd från väster.
Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.*

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
ARKEOLOGI OCH BYGGNADSVÅRD

Box 232 • 581 02 Linköping • 013 - 23 03 00 • www.ostergotlandsmuseum.se

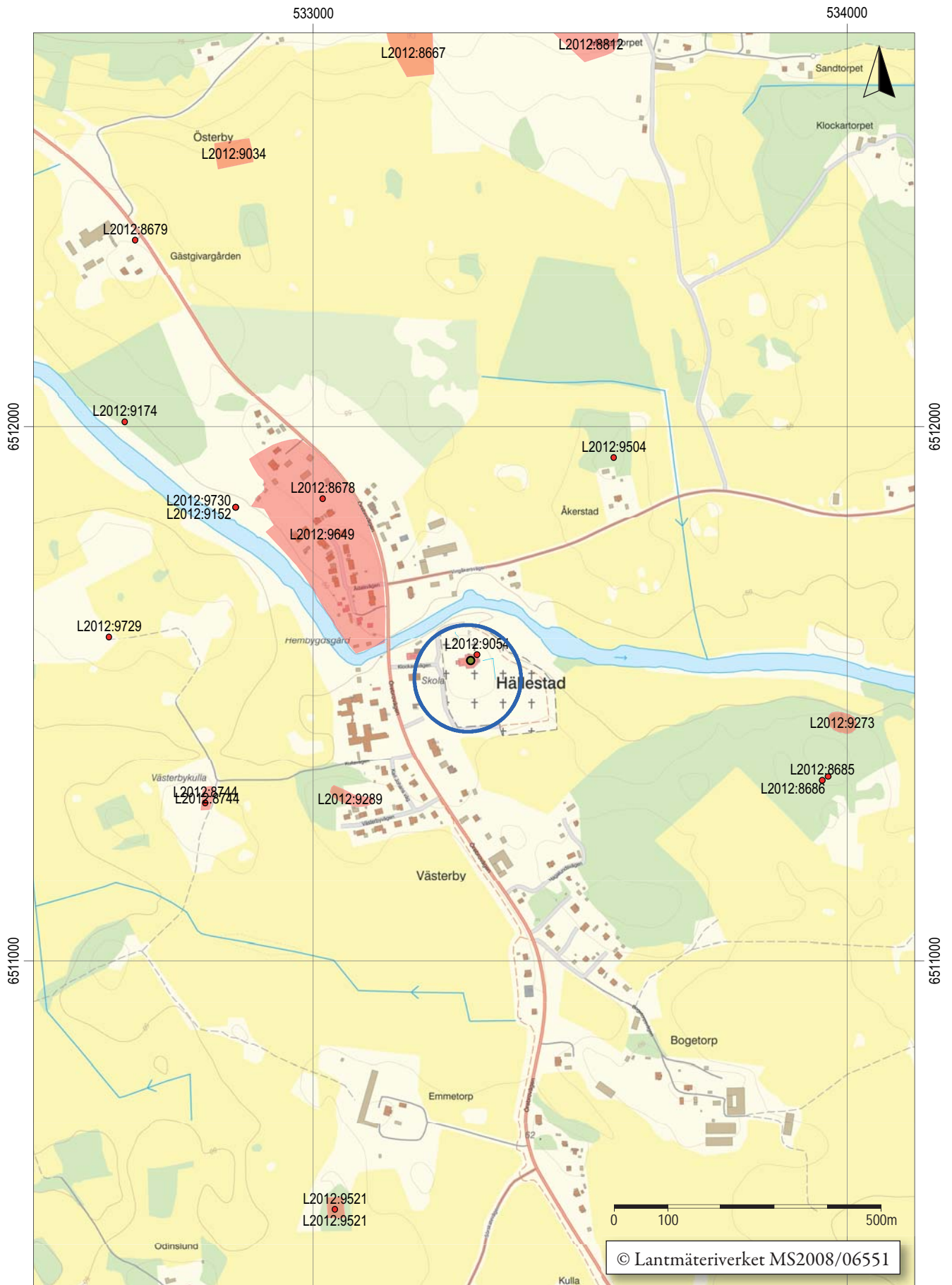
Sammanfattning

I samband med schaktning för bergvärme och matarledning för el på Hällestads kyrkogård genomförde Östergötlands museum en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning. Äldsta stenkyrkan uppfördes sannolikt på 1200-talet. Den totalförstördes vid en brand 1893. Den nya tegelkyrkan byggdes något söder om den medeltida kyrkans läge och invigdes 1895. Vid tidigare schaktningar längs kyrkans norra sida har såväl murar som kraftiga raseringslager påträffats (L2012:9054).

I samband med arbetet grävdes två schakt; ett som var ca 61 m långt och 0,5 - 1,10 m djupt öster om kyrkan och ett som var ca 16 m långt och 1,8 m djupt norr om kapellet på norra delen av kyrkogården. Bergvärmeledningen anslöts till ett underjordiskt källarutrymme öster om kyrkans kor. Närmast kyrkan grävdes schaktet i frischaktet för källarutrymmet. Fyllningen i frischaktet innehöll rikligt med omrörda människoben som återbegravdes på plats. Ett skenben hade metalltrådar som genomborrade benet. Sannolikt rör det sig om ben från ett sk skolskelett som man passat på att begrava i samband med att man grävde för källarutrymmet. I kyrkogårdsjorden närmast frischaktet påträffades enstaka skelettdelar. Längre åt öster fanns vare sig skelettdelar eller några konstruktioner i schaktet. Schaktet för matarledningen grävdes från kapellets nordöstra hörn norrut och tunnades under kyrkogårdsmuren i norr. Det berörde endast utfyllnadslager av matjord och naturlig undergrund.

Ann-Charlott Feldt
antikvarie

Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat. Skala 1:10 000.

Inledning

I samband med schaktning för bergvärme och matarledning för el på Hällestads kyrkogård (Hällestad 3:1) genomförde Östergötlands museum en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning. Äldsta stenkyrkan i Hällestad uppfördes sannolikt på 1200-talet. Den totalförstördes vid en brand 1893. Den nya tegelkyrkan byggdes något söder om den medeltida kyrkans läge och invigdes 1895. Vid tidigare schaktningar längs kyrkans norra sida har såväl murar som kraftiga raseringslager påträffats (L2012:9054).

Arbetet utfördes efter beslut från Länsstyrelsen Östergötland och Finspångs församling ansvarar för de arkeologiska kostnaderna. Arbetet omfattade två schakt; ett som var ca 61 m långt och 0,5 - 1,10 m djupt öster om kyrkan och ett ca 16 m långt och 1,8 m djupt norr om kapellet på norra delen av kyrkogården. Det arkeologiska arbetet i fält utfördes i snöoväder den 29 mars 2023. Ansvarig för fält- och rapportarbete är Ann-Charlott Feldt.

Områdesbeskrivning

Hällestads kyrkby är belägen en mil väster om Finspång och ligger centralt på den uppodlade lerslätten, den s k Hällestadslätten. Hällestad är en medeltida sockenbildning och omnämns 1316 som *Herlastadh* (Ortnamnsregistret, SDHK-nr: 2757). Socken hör naturgeografiskt till den Norra skogsbygden med Östergötlands bergslag. Den domineras av skogsbygd, men runt kyrkan och i socknens mellersta delar öppnar sig en bördig slättbygd med tätare bebyggelse.

Kyrkan är uppförd öster om landsvägen mellan Norrköping och Örebro. Norr om kyrkan, på andra sidan Hällestadsån, ligger prästgården. Väster om kyrkan, på det s k marknadstorget, uppfördes 1926 kyrkskola och lärarbostad i två separata byggnader. Nordväst om kyrkan ligger hembygdsgården (Hällestads kyrka 2005:5f).

Strax norr om Hällestadsån låg Österby hytta. Österby finns med på den geometriska kartan från 1640-talet. Hyttan var i bruk i början av 1600-talet men lades ned och ersattes av en hytta i Borggård kring 1670. År 1714 flyttades smältstället åter tillbaka till Österby, och var i bruk troligen ända fram till 1818. Spår som hör samman med järnframställning har framkommit bl a vid Österby Gästgivaregård, norr om bytomten (L2012:9649) (Björkhager 2003 med där anförda källor).

Hällestads kyrka

Hällestads äldsta stenkyrka uppfördes sannolikt på 1200-talet. Den byggs till och renoveras i olika omgångar, bl a efter en brand 1726. En sakristia på norra sidan tillkommer under senmedeltid, koret byggs om 1412 och 1425 och ett vapenhus uppförs 1662 (Hällestads kyrka 2005:13).

Broocman (1760:404) noterar att kyrkan är byggd på en berghäll och att den är den största och ansevärdaste i Bergslagen (sannolikt menar han Östergötlands bergslag). Broocmans bild av kyrkan stämmer dåligt med de uppgifter som återfinns i beskrivningar från 1800-talet då kyrkans behov av renoveringar eller nybyggnad ständigt diskuteras.

I en liten skrift från 1890 beskrivs de olika diskussionerna utförligt. Där beskrivs den medeltida kyrkan som saknande *”all inre och yttre prydlighet och synes icke hafva något värde som fornminne”*. Enligt beskrivningen hade gångarna och koret stengolv medan resten av kyrkan endast hade jordgolv. År 1823 lät greve Mörner föra till protokollet att han anser en reparation otjänlig och att varken han eller de hemman som han äger inom församlingen skulle betala eller bistå med något arbete vid en reparation. När skriften publicerades fanns en rejäl byggnadskassa men ännu inget beslut om ett kyrkbygge (Anonym 1890). Detta kom dock att ändras tre år senare.

I en artikel i Östgöta Demokraten (Anonym 1932) berättas att häradshövdingen, vid tingspredikan före vårtinget, ansåg att det var konstigt att en så förmögen socken som Hällestad inte kunde reparera sin kyrka. Då svarade en nämndeman att det har de trätt om i 70 år och de blir nog inte sams om att bygga om den eller göra något åt det förrän den brunnit upp. En tid senare, i januari 1893, totalförstördes den gamla kyrkan vid en brand.

Den nya tegelkyrkan byggdes på platsen för klockstapeln, något söder om den medeltida kyrkans läge. Den uppfördes av rött maskinslaget tegel och försågs med tak av skiffer. Den nya kyrkan invigdes 1895 och klockstapeln från 1730-talet skänktes till Skansen i Stockholm. Skiffertaket ersattes med kopparplåt 1953. 1921 tillkom ett pannrum i kyrkans källare. Sakristian byggdes om 1958 och samtidigt installerades en ny värmeanläggning. 1988 grävdes en värmekulvert från församlingshemmet till kyrkan och tio år senare gjordes en första bergvärmeinstallation (Hällestads kyrka 2005:7 och 14f).

Figur 3. Hällestads gamla kyrka och klockstapel. Foto ut Östergötlands museums arkiv.

Hällestads kyrkogård

Den äldsta delen av kyrkogården återfinns närmast kyrkan. Det var denna som berördes av den här aktuella undersökningen. Kyrkogården har utvidgats vid minst två tillfällen, dels åt söder 1944, dels åt öster 1972. Vid utvidgningen 1944 uppfördes en stenvmur runt den nya delen. Den nya delen förenas med den äldre delen genom en bred stentrappa. År 1972 stod nästa kyrkogårdsutvidgning klar (Hällestads kyrkogård 2006).

Runt den gamla kyrkogården finns kyrkogårdsmurar i form av stödmurar av varierande karaktär. Den norra stödmuren är uppförd av tre varv 0,4 -1,2 m stor huggen sten. Nordöstra hörnet är avfasat. Muren följer den varierande höjden på kyrkogården och är högst i mitten på norra sidan och lägst i nordöst (Hällestads kyrkogård 2006).

Då den nuvarande kyrkan är uppförd söder om läget för den medeltida kan man förutsätta att kyrkogårdens gravkvarter och gångsystem påtagligt förändrats, dels över tid, dels i samband med att den nya kyrkan uppfördes. Det innebär att det inför undersökningen bedömdes kunna finnas gravar även under de ytor som

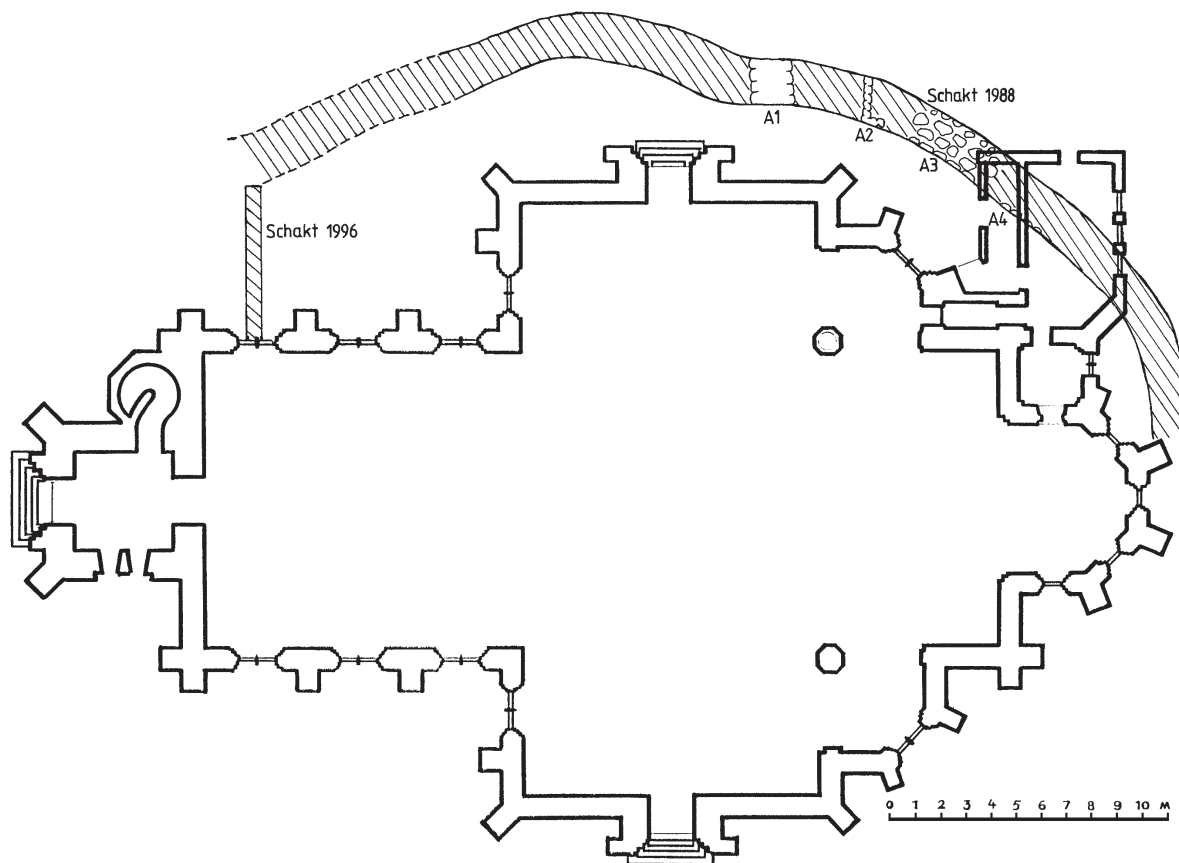
idag utgörs av gångstråk. Det är även möjligt att kyrkogården haft en annan utbredning under äldre tid och att det funnits en eller flera äldre kyrkogårdshägnader/murar som begränsat kyrkogården.

Arkeologiska undersökningar

Vid schaktningar längs kyrkans norra sida 1988 påträffades flera olika murar. Schaktet kom att efterundersökas och murarna tolkades som rester av den medeltida kyrkans grundläggning samt rester av en gravkammare från 1600-1700-talen. Förutom murarna påträffades även ett parti med stenar (stenläggning?) på 0,7 m djup (Douglas 1988; Björkhager 2001).

Vid en förundersökning 1996 grävdes ett schakt norr om långhusets västligaste del. Där påträffades ett kraftigt raseringslager som bedömdes härstamma från den rivna medeltida kyrkan (Björkhager 2001).

Vid en förundersökning norr om Hällestadsån, genom Österby bytomt (L2012:9649), påträffades flera kulturlager innehållande främst slagg, men även tegel och kalkbruk. Utmed sträckan framkom även flera kallmurade grundmurar och en träläggning varvad med sten och slagg (Björkhager 2003).

Figur 4. Plan över undersökningarna 1988 och 1996. Ur Björkhager 2001.

Syfte och frågeställningar

Undersökningens övergripande syfte var att tillse att eventuella fornlämningar inte skadades av arbetet. De lämningar som påträffades skulle undersökas och dokumenteras med ett vetenskapligt arbetsätt samt om möjligt dateras. Resultatet är avsett att kunna ligga till grund dels för Länsstyrelsen bedömning av kunskapspotentialen inför eventuella kommande beslut, dels för exploitörens vidare planering.

Inför undersökningen upprättade Östergötlands museum en undersökningsplan. Där formulerades ett antal detaljerade frågeställningar inför fältarbetet vilka bedömdes vara relevanta för det aktuella uppdraget. Dessa redovisas nedan.

- Har kyrkogården tidigare haft en annan utbredning åt öster och finns det i så fall spår efter någon begränsning i form av syll till en balk eller en mur? Om så är fallet: vilka dateringar har lämningarna?
- Finns det spår i öppningen av den nuvarande östra kyrkogårdsmuren efter äldre murverk. Går detta i så fall att datera?
- Finns det intakta gravar som berörs? Vad kan de då berätta om personerna som begravts avseende kön, ålder, datering, hälsa m m?
- Har kyrkogårdens östra sida omgestaltats och fyllts ut vid något tillfälle?
- Finns det äldre gravvårdar eller arkitekturdetaljer (t ex bemålad puts, formtegel och byggnadsdetaljer av sten) från den gamla kyrkan som använts som utfyllnadsmaterial? Om så är fallet: vad rör det sig om och vilken datering har dessa?
- Går det att urskilja spår efter äldre gångsystem?

Metod

Den arkeologiska undersökningen utfördes i form av en schaktningsövervakning. Arbetet utfördes iinterväder med 10-15 cm tjäle och ymnigt snöfall. I samband med arbetet grävdes två schakt med maskin; ett som var ca

61 m långt och 0,5 - 1,1 m djupt öster om kyrkan och ett ca 16 m långt och 1,8 m djupt norr om kapellet på norra delen av kyrkogården. Schakten dokumenterades genom inmätning med RTK-GPS, beskrivning och

Figur 5. Översiktsplan som visar de båda schaktens placering på kyrkogården. Skala 1:500.

digital fotografering. Inga analyser har utförts då det inte påträffades några lämpliga lämningar för detta.

Allt påträffat skelettmaterial (med ett undantag) återbegravdes på plats. Undantaget utgjordes av ett skenben från människa som var genomborrad av en metalltråd. Detta ben har tagits in till Östergötlands museum där det rengjorts och fotograferats varefter det återsänts till Finspångs församling för återbegravning.

Undersökningsresultat

I samband med schaktning för bergvärme och matarledning för el på Hällestads kyrkogård grävdes två schakt; ett öster om kyrkan och ett norr om kapellet på norra delen av kyrkogården. Resultaten för de båda schakten beskrivs närmare nedan.

Schakt för bergvärme öster om kyrkans kor

Schaktet för bergvärme var ca 61 m långt, 0,5-1,1 m djupt och 0,9-1,2 m brett. Det grävdes österut i drygt 20 m från en punkt 4,2 m öster om kyrkans kor. Därefter vek det av åt söder i 41 m. Närmast kyrkans kor

finns ett underjordiskt källarutrymme som sträcker sig ca 4 m ut från korets östmur och som tillkommit på 1980-talet. Bergvärmeledningen anslöts till detta utrymme. Schaktet var ca 1,1 m djupt närmast kyrkan där det grävdes i frischaktet för nämnda källarutrymme. Efterhand grävdes schaktet grundare och i den nord-sydliga sträckningen var det ca 0,5 m djupt.

Fyllningen i det 2 m breda frischaktet innehöll grus, stenar och tegelbitar samt rikligt med omrörda människoben. Benen återbegravdes på plats. Ett skenben från en vuxen individ hade metalltrådar som genomborrade benet. Med tanke på benets storlek bör det ha tillhört en man. Det saknar bevarade ledändar varför någon åldersbedömning inte kan göras. Sannolikt rör det sig om ben från ett skolskelett som varit monterat med metalltrådar. Skelettet har man passat på att begrava i samband med att man grävde för det underjordiska källarutrymmet.

I kyrkogårdsjorden närmast frischaktet påträffades enstaka skelettdelar vilka återbegravdes tillsammans med de från fyllningen i frischaktet. Cirka 2 m öster om frischaktet (ca 6 m ut från korets östvägg) framkom övre delen av ett kranium mot schaktets botten. Detta bedömdes tillhöra en intakt grav och kvarligger *in situ*. Längre åt öster fanns vare sig skelettdelar eller några andra lämningar i schaktet.

Figur 6. Schaktet närmast kyrkans kor sett från öster. I änden på schaktet finns väggen till det underjordiska källarutrymmet. Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

Figur 7. Schaktet öster om kyrkans kor sett från väster. Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum

Figur 8. Ett skenben från människa hade en metalltråd genom benet och har sannolikt hört till ett skolskelett som begravts på kyrkogården. Foto Johan Levin, Östergötlands museum.

Figur 9. På ett av de skolskelett som finns i Östergötlands museums samlingar syns tydligt hur benen är sammanfogade med metalltrådar. Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

Schakt för matarledning norr om kapellet

Schaktet i norr var ca 16 m långt, 1,8 m djupt och 0,6 m brett. Det grävdes från kapellets nordöstra hörn norrut och tunnades under kyrkogårdsmuren i norr. Det berörde endast utfyllnadslager av mörkbrun matjord och naturlig undergrund.

Resultaten i förhållande till undersökningsplanen

Undersökningen utfördes som en schaktningsövervakning och dess övergripande syfte var att tillse att eventuella fornlämningar berördes så lite som möjligt av arbetet. Arbetet och dokumentationen påverkades påtagligt av väderleken med tjäle och ymnigt snöfall.

Av de frågeställningar som ställdes upp inför undersökningen kunde ingen besvaras genom den aktuella undersökningen. Schaktet uppvisade, med ett undantag, inga spår efter intakta gravar eller andra konstruktioner såsom murverk, gångsystem eller liknande. Med tanke på vädret är det fullt möjligt att svagare skiftningar i lagren inte upptäcktes. Frågan om öppningen i den östra kyrkogårdsmuren utgick helt då denna inte berördes.

Referenser

- Anonym. 1890. *Om Hellestads Kyrka*. Norrköping. Småskrift. Topografiska arkivet, Östergötlands museum.
- Anonym. 1932. När Hällestads kyrka brann ned. Ett 30-årigt januariminne. *Östgöta Demokraten* 3/12 1932. Topografiska arkivet, Östergötlands museum.
- Björkhager V. 2001. *Hällestads kyrka*. Hällestads socken, Finspångs kommun, Östergötlands län. Arkeologisk förundersökning. Rapport 55:2001. Östergötlands länsmuseum.
- Björkhager V. 2003. *Hällestad - Grytgöl via Ljusfalls-hammar*. Hällestads socken, Finspångs kommun, Östergötlands län. Arkeologisk förundersökning. Rapport 55:2003. Östergötlands länsmuseum.
- Broocman C F. 1760. *Beskrifning öfwer the i Öster-Götland Befintlige Städer, Slott, Sokne-Kyrkor, Soknar, Säterier, Öfwer-OfficersBoställen, Jernbruk och Prestegårdar, med mera*. Norrköping.
- Douglas M. 1988. Efterundersökning vid Hällestads kyrka. Arkivhandlingar. Östergötlands museum.
- Hällestads kyrka. 2005. Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer, Hällestads socken, Finspångs kommun, Linköpings stift, Östergötlands län. Rapport Östergötlands länsmuseum.
- Hällestads kyrkogård. 2006. Kulturhistorisk kyrkogårdinventering, Hällestads socken, Finspångs kommun, Linköpings stift, Östergötlands län. Rapport Östergötlands länsmuseum.

Ortnamnsregistret

Institutet för språk och folkminnen. <https://www.isof.se/arkiv-och-insamling/digitala-arkivtjanster/ortnamnsregistret>

Riksantikvarieämbetet

Fornminnesregistret Fornreg <https://app.raa.se/id/secure/fornreg/>

Arkiv

SDHK. Riksarkivet. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek. <https://sok.riksarkivet.se/SDHK>

Östergötlands museum. Topografiska arkivet

Figur 10. Under dagen snöade schaktet närmast kapellet's östra vägg igen. Foto från söder, Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

Figur 11. Schaktet mellan kapellet och den norra kyrkogårdsmuren sett från sydöst. Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

Figur 12. Schaktning norr om den norra kyrkogårdsmuren sedd från nordväst. Foto Ann-Charlott Feldt, Östergötlands museum.

Bilaga 1. Schakttabell

Nr	Placering	Längd (m)	Djup (m)	Bredd (m)	Fynd	Övrigt
1	Öster om kyrkan	61	0,5-1,1	1,2	Ben	Skolskelett och en grav in situ. Sandig matjord och undergrund
2	Norr om kapellet	16	1,8	0,6	-	Fyllnadslager av mörkbrun matjord och sandig undergrund

I samband med schaktning för bergvärme och matarledning för el på Hällestads kyrkogård genomförde Östergötlands museum en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning. Äldsta stenkyrkan uppfördes sannolikt på 1200-talet. Den nuvarande tegelkyrkan invigdes 1895. Vid tidigare schaktningar längs kyrkans norra sida har såväl murar som kraftiga raseringslager påträffats (L2012:9054).

I samband med arbetet grävdes två schakt; ett ca 61 m långt öster om kyrkan och ett ca 16 m långt norr om kapellet på norra delen av kyrkogården. Närmast kyrkan grävdes schaktet i frischaktet för ett underjordiskt källarutrymme öster om kyrkans kor. Fyllningen i frischaktet innehöll rikligt med omrörda människoben som återbegravdes på plats. Ett skenben hade metalltrådar som genomborrade benet. Sannolikt rör det sig om ben från ett sk skolskelett som man passat på att begrava i samband med att man grävde för källarutrymmet. I schaktet norr om kapellet berördes endast utfyllnadslager av matjord och naturlig undergrund.

ISSN 1403-9273
Rapport 2023:30